

УДК 340.12

ПРИНЦИПИ ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

О. Гришук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна,
e-mail: oksanalex@mail.ru*

Здійснено філософсько-правовий аналіз принципів права, які запропоновано розглядати як вихідні правові ідеї, що відображають засадничі загальнолюдські цінності, розкривають сутність права та визначають зміст і спрямованість правового регулювання та розвитку суспільства.

Ключові слова: принципи права, загальнолюдські цінності, сутність права, справедливість, рівність, верховенство права.

Проблематика принципів права є визначальною у юридичній науці і практиці, оскільки належить до фундаментальних, містить широке коло багатогранних питань, які важко охопити одним загальним підходом чи дефініцією. З одного боку, принципи права відображають духовні, історичні, соціальні, політичні, культурні та інші особливості суспільства, трансформуючи і модифікуючи їх у концентрованому вигляді. З іншого - через принципи права відбувається впровадження загальноновизнаних соціальних цінностей у життя, їхня реалізація та застосування у правовій діяльності.

Крім того, принципи права є об'єктом наукових досліджень не лише представників загальної теорії та філософії права, галузевих наук, а також міжнародного права. Тому в основі нашого дослідження принципів права буде спроба поєднання наукових здобутків представників різних наукових шкіл та галузей права через призму ціннісного підходу до проблеми, а також нових потреб і викликів до їхнього практичного застосування.

Одним з перших науковців, які звернулися до проблематики принципів прав у 50-х роках минулого століття, був завідувач кафедри історії та теорії держави і права Львівського державного університету імені Івана Франка проф. П. О. Недбайло. На думку вченого, принципи права є найбільш абстрактні поняття, які виражають сутність держави і права в їхній основі та є вихідним елементом структури науки загальної теорії держави і права. Особливо проблема принципів права загострюється під час подолання прогалін у правовому регулюванні, зокрема через застосування та конкретизацію загальних (загальноправових) принципів права. Крім того, принципи права вчені розглядають як один із видів юридичних гарантій правильного застосування правових норм і здійснення суб'єктивних прав громадян; вони забезпечують правомірність вчинків суб'єктів права, зміцнюють законність і правозастосування, підвищують обґрунтованість і доцільність в реалізації норм, сприяють справедливому оціненню вчинків у межах формальних вимог правових норм. Проф. П. О. Недбайло наголошував, що підвищення дієвості цього виду юридичних гарантій потребує посилення наукового дослідження принципів права під тим кутом зору, що принципам права властива нормативність [12, с. 46].

Підкреслюючи практичне значення принципів права, Р. З. Лівшиц писав, що вони пронизують процес реалізації права, а тому і у разі застосування законів, і в разі заповнення прогалін у правовому регулюванні вони слугують векторами

правозастосовної діяльності. Принципи права концентрують результат розвитку права, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього [8, с. 200].

Дальший розвиток теорії принципів права відображений у роботах видатного радянського вченого проф. С. С. Алексєєва. На його думку, принципи права - це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність та призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з іншого - є найбільш загальними нормами, які діють у всій сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законів. Крім того, принципи права визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи керівними ідеями для законодавця. Вони є сполучною ланкою між основними закономірностями розвитку і функціонування суспільства і правовою системою. Завдяки принципам права система адаптується до найважливіших інтересів і потреб людини й суспільства, стає сумісною з ними [1].

Проф. В. М. Сирих вважає, що правові принципи повною мірою можуть претендувати на роль юридичних закономірностей, оскільки вони є ідеологічною, науково обґрунтованою формою відображення об'єктивних законів у суспільстві. Тобто правовий принцип він розглядає як пізнаний юристами об'єктивний юридичний закон. Вчений визначив правові принципи як основу правових явищ і процесів, як іманентно притаманну їм властивість.

Досліджуючи зміст цієї категорії, він стверджує, що з розуміння принципу як керівного початку відповідного явища або процесу впливає його загальний і стійкий характер. Оскільки принцип є «вихідний початок», «керівна ідея», «основа», то, отже, він характеризується не абстрактною загальністю, а безпосередньо пов'язаний з сутністю, основою явищ і процесів і є досить стійким, постійним. Принципам притаманна і необхідність, бо за наявності відповідних умов вони виявляються неминуче в системі правових відносин незалежно від їхнього усвідомлення і закріплення в чинному законодавстві. Однак у цьому разі необхідність принципів права виявляється інакше. У тих випадках, коли принципи не усвідомлені вченими, не закріплені прямо і безпосередньо чинним законодавством, правові норми виявляються недосконалими, малоефективними і не приводять до очікуваних результатів. У суспільстві зберігаються стійкі потреби, які не отримують потрібного задоволення, а фактичні відносини складаються всупереч законодавчим принципам, в обхід норм права. У цих умовах суспільство, правова наука і юридична практика змушені постійно вживати заходів щодо удосконалення таких норм права, поки випадково, методом проб і помилок або в процесі теоретичного аналізу не буде відкрита їхня сутнісна основа. Ця основа – виражена правовими принципами. Тільки в системі чинного законодавства правові принципи, на його думку, набувають загальнообов'язкового значення. Вчений ставить під сумнів висновок С. С. Алексєєва про те, що принципи права реально закладені в праві незалежно від того, сформульовані вони в науковому пізнанні чи ні.

Проф. А. М. Колодій вважає, що категорію «принципи права» потрібно використовувати у всіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї і положення, які належать до юриспруденції. Тому принципи права - це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими з сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу

[7, с. 19]. Вчений зазначає, що головні засади, які ще не відображені й не закріплені у праві, не можна зарахувати до юридичних принципів (принципів права). Вони є соціальними закономірностями, які вимагають правового опосередкування, ідеями, науковими висновками, а не принципами права [6, с. 23].

Проф. В. Н. Карташов стверджує, що принцип складається з різноманітних юридичних імперативів, які тісно взаємопов'язані і взаємодіють між собою. В науці виділяють, по-перше, принципи, сформульовані вченими-юристами, це фундаментальні ідеї та ідеали, що відображають досягнення правової думки, практичного досвіду, об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Зазначені принципи становлять найважливішу частину наукової та професійної правосвідомості, юридичної політики і не є обов'язковими для суб'єктів прав. По-друге, це відособлені у вигляді відносно самостійних елементів принципи права, під якими розуміють вихідні нормативно-керівні начала (імперативні вимоги), що визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Виходячи з цього, вчений резюмує, що вони є певними фундаментальними ідеями та ідеалами, які сформульовані на підставі наукового і практичного досвіду, і разом з принципами правосвідомості є найважливішими компонентами панівної юридичної ідеології [5, с. 222].

Генетична характеристика принципів права полягає в розгляді детермінованості їхнього змісту об'єктивними соціальними закономірностями. Засадничі ідеї права є не довільними конструкціями людського розуму, а особливою формою вираження об'єктивних соціальних закономірностей. Фіксує у своєму змісті необхідні й суттєві зв'язки, наявні в суспільстві та праві, вони дають змогу встановити такий порядок суспільних відносин, який найбільшою мірою сприяє їхньому зміцненню й розвитку.

Погодимось, що з позицій гносеології категорія «принцип» тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність». Гносеологічний аспект дослідження принципів зумовлений також їхньою ідеологічністю, детермінованою не лише об'єктивними соціальними закономірностями, а й абстрагуювальною діяльністю свідомості людини, творчою активністю її розуму. Зміст провідних положень безпосередньо залежить від здатності юридичного мислення проникнути в суть суспільних процесів. Отримані результати формулюють у вигляді фундаментальних правових понять, якими й стають в гносеологічному контексті правові принципи. Пізнавальний момент підпорядкований головній функції – регулятивній, у зв'язку з чим вони мають низку особливостей, зумовлених загальнообов'язковістю й іншими властивостями права, фіксацією в юридичних приписах і втіленням у правовідносинах. Розгляд цього аспекту принципів дає змогу провести їхню онтологічну характеристику, що передбачає виявлення головних форм їхнього буття. [19]

У літературі трапляються такі визначення поняття «принципи права»:

– керівні засади (ідеї), зумовлені об'єктивними закономірностями існування та розвитку людини і суспільства, які визначають зміст та спрямованість правового регулювання (П. М. Рабінович);

– об'єктивно властиві праву відправні засади, безперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які пред'являються до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів (О. Ф. Скакун);

– основні ідеї, вихідні положення чи провідні засади процесу його формування, розвитку і функціонування (М. Н. Марченко);

– вихідні, визначальні ідеї, положення, настанови, які творять моральну й організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права (М. І. Байтін);

– система найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер і напрями подальшого розвитку (С. П. Погребняк);

– основні нормативні засади позитивного права, що визначають сутність та спрямованість правового регулювання (Л. А. Луць).

Погодимось, що за всієї багатоманітності визначень поняття «принципи права», усі наявні у юридичній літературі погляди щодо цього поняття можна звести до двох, відповідно до яких принципи права розглядають: 1) як основоположні ідеї, вихідні (керівні) засади, 2) як нормативні засади права, що визначають загальну спрямованість, основні особливості і найсуттєвіші риси правового регулювання [22, с. 19].

Серед вчених немає одностайності в розумінні сутності принципів права та їхнього впливу на законодавство. Це зумовлено насамперед методологією, якою керується вчений у дослідженні принципів права, а також його розумінням права. Враховуючи наявну в юриспруденції багатоманітність підходів до праворозуміння, можна виділити щонайменше два підходи до розуміння принципів права. Зокрема, прихильники природної концепції права переконані, що принципи права є визначальними і зумовлюють зміст правових норм. Прихильники позитивістської концепції праворозуміння навпаки, впевнені в тому, що принципи права потрібно виводити саме із норм права.

У сучасних теоріях права відбувається докорінне переосмислення його змісту як основоположного регулятора суспільних відносин. Простежується відродження звернення до природного права як частини соціальної реальності, яка відображає єдині принципи та цінності, що панують у природі та суспільстві. Це відображено у рішеннях Конституційного суду України, який вважає, що «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, звичаї, традиції, принципи права тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [18].

Закріплення цих положень на загальнодержавному рівні визначило принцип верховенства права не тільки як «верховенство його формальних джерел – Конституції та закону, а й визнання природного права як безпосереднього регулятора суспільних відносин у вигляді правових ідей правди, справедливості, моралі, рівності тощо» [23, с. 33].

Розвиток сучасного праворозуміння по-новому визначає онтологічну сутність принципів права, їхню роль у праві. За своєю природою принципи права – це правила, які є ідейною основою права; це система положень директивного характеру, яким підпорядковані всі наступні процедури. Якщо осягнути їхній зміст, то можна зрозуміти одиничні, конкретні явища, які в сукупності позначаються цими принципами [3, с. 99]. У правових вченнях сучасності наголошується на тому, що природне право не може виявлятися як конкретні правила поведінки, а існує у вигляді правових, морально-правових чи політико-правових принципів. Принципи справедливості, пропорційності, спільного блага, добросовісності, гуманізму та інші тісно пов'язані з концепцією природного права. Вони функціонують як внутрішні, «вбудовані» в структуру суб'єктивних прав ціннісно-нормативні обмеження їхнього змісту та способів здійснення, як загальні орієнтири прийняття юридичних рішень [16].

На думку сучасних російських правознавців П. Оля та О. Шукшиної, принципи права – це основні вихідні засади, положення, ідеї, що виражають сутність права як специфічного соціального регулятора [20]. Т. Радько вважає, що принципи права визначають зміст впливу права на суспільні відносини і є критеріями його цінності для суб'єктів права [17].

О. Уварова розглядає принципи права як систему вимог до належної і можливої поведінки людей, які відображають визнані у суспільстві цінності й утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність. Науковець зазначає, що кожна з вимог, що становить зміст певного принципу права, може набувати характер принципу, але нижчого рівня. Так, уся система принципів права представляє собою певне розширення принципу справедливості через виведення з його змісту системи вимог, яким мають відповідати суспільні відносини, і вимог, що висуваються до самого механізму правового регулювання [21, с. 55]. У багатьох випадках принципи права є закріпленням гуманітарних засад і цінностей, що утворюють загальнолюдський вимір права і зумовлені самою сутністю суспільства, природою людини. Більшість таких засад ґрунтується на «природній справедливості», загальній для всіх правових систем [9], тому вони безпосередньо пов'язані з природним правом. Відтак, помилковою є думка позитивістів про функціонування принципів права тільки в межах нормативного закріплення їхнього змісту.

На відміну від норм позитивного права, принципи права, щоб мати регулятивне значення, не обов'язково мають бути формально визначеними. Принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших позитивних джерелах права, а й основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, незважаючи на відсутність їхнього формального закріплення в об'єктивному праві [21, с. 33]. Отже, з погляду природно-правового підходу, принципи права можуть виконувати функцію регулювання незалежно від їхнього закріплення в джерелах права. Легітимація є останньою стадією формування принципів права і може мати різні форми, серед іншого виявляється у безпосередньому їхньому застосуванні під час вирішення судового спору.

Відповідно до природного типу праворозуміння критерієм розрізнення правового та неправового закону є відповідність чинного законодавства принципам, що виникають із природного права (рівності та свободи) [13]. Це можна пояснити тим, що у права є (у його розрізненні та співвідношенні із законом) власна (незалежно від волі законодавця та «примусової сили» державної влади) об'єктивна властивість [14]. Принципи та норми права мають різні джерела обов'язковості: якщо обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, виражені у принципах, то однією з головних умов набуття обов'язковості нормами права є їхня відповідність принципам права. Норма права, що суперечить принципам права, є неправовою [21, с. 48].

Виходячи з цього, закони поділяють на правові та неправові залежно від їхньої відповідності і невідповідності принципам свободи та рівності. Неправові закони проголошуються необов'язковими, хоча вони, як і правові, наділені санкціями [10]. Закони, що за своєю суттю ґрунтуються на соціальній справедливості, свободі, рівності, відповідають ознакам правового закону. Тільки правовий закон є формою вияву права, інакше він є недієвим, «паперовим» чи свавільним. Закон може бути інструментом реалізації права, а може йому суперечити, бути формою офіційно-владного визнання як правових, так і неправових вимог і заборон, знаряддям обмеження чи придушення свободи людини. Тільки як форма вияву сутності права закон є правовим явищем [3]. Неправові закони не забезпечують прав і свобод

людини, не є носіями принципу справедливості і тому не відповідають праву. Такі закони в юридичній науці запропоновано називати квазізаконодавством [11].

Отже, конкретизуючись у нормах права, принципи права виступають засобами інституціоналізації природно-правових уявлень. Заразом морально-правовий характер низки загальних принципів права дає змогу, з одного боку, враховувати в державно-правовому регулюванні відносин закономірності традиційно-звичаєвого та іншого саморегулювання, а з іншого – адаптувати позитивне право до змінюваної соціальної реальності [16].

Крім того, виведення правових принципів із правових ідей природного права має важливе значення для розуміння реальності права, адже об'єктивно зумовлений характер принципів права підвищує їхнє значення в системі джерел права і вимагає їхнього безумовного застосування судами [2]. Право не зводиться тільки до встановлених конкретним законом правил, а й передбачає принципи права, які є чинними, навіть якщо й не були введені у правову систему певним правовим актом, виданим компетентним органом. Дійсність (реальність) цих принципів виявляється в тому, що до них звертаються судді у пошуках єдиного можливого правильного рішення [4].

На сьогодні є загально визнаним, що однією з новітніх тенденцій розвитку правової системи України є подолання позитивістського підходу, в межах якого право отожднювалося із законом. Поняття права вже не зводять до сукупності правових норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями, а визначають через надпозитивні соціальні регулятори – справедливість, норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права. Якщо закон не узгоджується із змістом такого розуміння права, його визнають неправим, нелегітимним, а його дія унеможлиблюється. Механізм унеможливлення дії неправого закону ґрунтується на принципі верховенства права. У випадку суперечності між природним правом та законом треба виходити із пріоритету першого. Унаслідок таких трансформацій утворюється інший вимір права, що називається легітимністю [3].

На основі аналізу підходів до визначення місця принципів права у правовому регулюванні з позицій природно-правового й позитивістського типів праворозуміння погодимося, що в цьому питанні названі школи права сьогодні найбільшою мірою наближаються одна до одної. Це дає підстави стверджувати, що принципи права можна розглядати як інтегративний елемент природно-правового та позитивістського напрямів правового мислення, свідченням чого є, зокрема, визнання принципів права основою для оцінки санкціонованого державою права на відповідність визнаним у суспільстві цінностям. Вони мають основоположне значення для врегулювання суспільних відносин. Принципи становлять систему вимог, що окреслюють межі повноважень нормотворчого та правозастосовного органів [21].

Так, в онтологічному аспекті розрізнення права та закону дає змогу розкрити об'єктивні сутнісні властивості права, якими є принципи права. Втілення принципів права у законі характеризує його як правове явище, тобто як явище, що відповідає сутності права, як зовнішній вияв і реалізація правової сутності. Виходячи з вищезазначеного, принципи права треба розглядати як вихідні правові ідеї, що відображають засадничі загальнолюдські цінності, розкривають сутність права та визначають зміст і спрямованість правового регулювання та розвитку суспільства.

Список використаної літератури

1. *Алексеев С. С.* Теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов / С. С. Алексеев - М. : Норма, 2005. - 496 с.

2. *Гаджиев Г. А.* Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
3. *Гураленко Н. А.* Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12./ Н. А. Гураленко. – Львів, 2009. – С. 51.
4. *Дворкин Р.* О правах всерьез / Р. Дворкин ; пер. с англ.; ред. Л.Б. Макеева. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 9.
5. *Карташов В. Н.* Принципы права / В. Н. Карташов // Теория государства и права / под ред. проф. В. К. Бабаева - М., 2001.
6. *Колодій А. М.* Принципы права України / А. М. Колодій. - К. : Юрінкомінтер, 1998.
7. *Колодій А. М.* Конституція і розвиток принципів права України (питання методології) : автореф. дис на здобуття наук. ступеня доктора юр. наук. : 12.00.02 «Конституційне право». / О. М. Колодій.– К. : 1999. – 39 с.
8. *Лившиц Р. З.* Теория права : учебник / Р. З. Лившиц. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
9. *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / П. Маланчук. – Х. : Консум, 2000.
10. *Мартьшин О.* Классические типы правопонимания и «новые теории права» / О. Мартьшин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 98.
11. *Мучник А. Г.* Комментарии к Конституции Украины / А. Г. Мучник. – К. : Парламентское изд-во, 2000. – Кн. 1. – С. 129.
12. *Недбайло П. Е.* Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44-53.
13. *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. От социализма к цивилизму / В. С. Нерсесянц. – М. : Рос. право, 1992. – С. 291.
14. *Нерсесянц В. С.* У российских судов нет правотворческих полномочий / В. С. Нерсесянц // Судебная практика как источник права. – М. : Юрист, 2000. – С. 108.
15. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
16. *Рабінович С. П.* Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010.
17. *Радько Т. Н.* Теория государства и права : учебник. – М. : Академический проект, 2005. – С. 387.
18. Рішення Конституційного суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
19. *Солоненко О. М.* Функціональний аспект принципів права у правозастосовній діяльності / Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. - №1. – 2011.
20. Теория государства и права / под ред. Р. А. Ромашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – С. 189.
21. *Уварова О. О.* Принципы права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. – Х. : «Друкарня Мадрид», 2012.
22. *Фулей Т. І.* Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їхнього впровадження в Україні : дис. ... канд. юр. наук. : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права ; Історія політичних і правових вчень / Т. І. Фулей. – Львів, 2003. – 253 с.
23. *Шевчук С. В.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. В. Шевчук. – К. : Реферат, 2007.

*Стаття: надійшла до редакції 12.03.2015
прийнята до друку 01.07.2015*

**PRINCIPLES OF LAW:
PHILISOPHICAL FND LEGAL ASPECTS**

O. Hryshchuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Universitetska Str., 1, UA – 79000, Lviv, Ukraine*

In this article the problem of philosophical and legal aspects of principles of law is researched. This is one of the fundamental problems that contains a wide range of multifaceted issues. It is difficult to reach general approach or definition on this. On the one hand, the principles of law reflect the spiritual, historical, social, political, cultural and other features of society, transforming and modifying them in concentrated form. On the other - through the principles of law universally recognized social values are implemented in life and are implicated in legal activities. Principles of law is considered as legal ideas that reflect basic human values, revealed the essence of law and determine the content and direction of legal regulation and development of society.

Genetic characterization of the principles of law is in the determination of their objective social features. Fundamental ideas of law are not arbitrary constructions of the human mind, but they are the particular forms of expression of objective social features. Principles of law fixed in its content substantial connection available in the community and law. They made possible establishing a procedure for public relations, which most contributed to their strengthening and development.

Principles of law are specified in the legal norm and they are the means of institutionalizing of natural law concepts. This moral and legal nature of a number of general principles of law allows considering in legal regulation the traditional customary laws and other forms of social self-regulation. This is made possible to adopt law to the changing social reality.

Keywords: principles of law, social values, the essence of law, justice, equality, the rule of law.